

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ Η ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΛΑΜΠΗΝΗ

I

Παρ' όλον ότι αι επισκοπαί τῆς Κρήτης εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιότερων καὶ δύνανται ἀσφαλῶς νὰ ἀναχθοῦν εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας, ὅμως δὲν ἔχουν ἐπερκῶς μελετηθῆ καθ' ὅλην τὴν μέχρι σήμερον ἱστορικὴν των ἐξέλιξιν. Γενικῶς αἱ περὶ αὐτὰς δυσχέρεια εἶναι ἤδη γνωσταί εἰς τὴν ἐπιστήμην¹, δύνανται δὲ νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὴν ἔλλειψιν εἰδικωτέρων εἰδήσεων, καθὼς καὶ καταλόγων τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν (notitiae episcopatum) καθ' ὅλην τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν μέχρι τοῦ 731 α' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης². Ἐνεκα τούτου ἄλλαι πηγαί, ὡς τὰ πρακτικὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἢ καὶ κατεσπαρμένα πληροφοροίαι, χρησιμεύουν διὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ κενοῦ. Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ 731 - 746, ἦτοι τῶν χρόνων Λέοντος τοῦ Γ' καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Β', διὰ τοῦ Παρισινοῦ τακτικοῦ αἱ notitiae βοηθοῦσι τὸ ἔργον, συνεχιζόμεναι καὶ μετὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν. Κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης (961 - 1204) ὡς καὶ κατὰ τὴν ἐνετοκρατίαν (1204 - 1645) ἔχομεν μνείας περὶ τῶν ἐπισκοπῶν, ὡς καὶ περὶ μεταθέσεων καὶ συγχωνεύσεων αὐτῶν καὶ δημιουργίας νέων. Κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίοδον αὐταὶ τελοῦν ὑπὸ λατίνους ἐπισκόπους πλὴν μιᾶς³. Ἐν γένει ὅμως αἱ πληροφοροίαι καθ' ὅλας τὰς ἱστορικὰς περιόδους δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς διὰ νὰ σχηματίσωμεν ἀσφαλῆ γνώμην περὶ τῆς συνόλου ζωῆς καὶ τῆς δράσεως ἐκάστης τῶν κρητικῶν ἐπισκοπῶν. Πολλὰ κενὰ ἐμφανίζονται, τὰ ὅποια ὁ ἔρευνῶν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ συμπληροῖ δι' ὑποθέσεων, αἱ ὁποῖαι πολλῶς οὐδὲν ἔλεγχονται ἀσφαλεῖς.

Διὰ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ Ι' αἰῶνος ἔχομεν τὴν ἀληθῶς ὑποδειγματικὴν διὰ τὴν μέθοδον, τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν καὶ τὴν ἄλλην ἐνημέρωσιν, πρὸς τριετίας δημοσιευθεῖσαν διὰ τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» μελέτην τοῦ καθηγητοῦ κ. Γερασ Κονιδάρη⁴, ὅστις

¹) Γερ. Ἰ. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαί τῆς Κρήτης, μέχρι καὶ τοῦ Ι' αἰῶνος, ἐν «Κρητ. Χρονικά» τόμ. Ζ', Ἡράκλειον 1953, σελ. 466.

²) F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, ἐν Corpus der Griech. Urkunden des Mittelalt. und der neueren Zeit. Reihe A, Teil I, 565 - 1025, München 1924.

³) Τῆς ἐπισκοπῆς Κισάμου, ἣς ἔσχεν ἐπίσκοπον τὸν Γεράσιμον Παλαιόκαπαν (περὶ τὸ 1580). Βλ. Fl. Cornelli, Creta Sacra τ. I, σελ. 284 - 285.

⁴) Ἐνθ' ἀν. σημ. 1.

ἀρμοδίως ἀσχολεῖται ἀπὸ ἐτῶν περὶ τὸ δυσχερὲς τοῦτο θέμα⁵. Πολυτίμους ἐπίσης πληροφορίας διὰ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς νήσου, κυρίως κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, παρέσχεν ἤδη ὁ πλεῖστα διαφωτίσας τῆς Κρητικῆς ἱστορίας Κρής καθηγητῆς κ. Ν. Τωμαδάκης εἰς δύο γνωστὰς μελέτας του: *Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 1939 καὶ *Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ἐν Ε.Ε.Κ.Σ., 1940. Ἡ ὑπὸ τοῦτου συγγραφεῖσα καὶ προσεχῶς μέλλουσα νὰ ἐκδοθῇ Ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας πιστεύομεν ὅτι θὰ ἀποτελέσῃ σταθμὸν καὶ διὰ τὸ θέμα τῶν ἐπισκοπῶν.

Τὴν ἐπισκοπὴν Λάμπης, ἣτις ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα, ἐξήτασεν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων κρητικῶν ἐπισκοπῶν εἰς τὴν ὡς ἄνω μελέτην του ὁ κ. Κονιδάρης, ὡς ἔχει κυρίως εἰς τὰ τακτικά, προσφάτως δὲ ὁ κ. Τωμαδάκης ἐδημοσίευσεν εἰδικὴν ἀξιόλογον μελέτην ἐρευνῶσαν τὴν «Ἐπισκοπὴν Λάμπης καὶ τοὺς Ἐπισκόπους αὐτῆς, ἰδίᾳ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν»⁶. Δὲν προτιθέμεθα ὅθεν νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα μὲ τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπὴν, (ἣς οἱ ἐπίσκοποι μνημονεύονται καὶ εἰς πολλὰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους (ἀπὸ τὸ 431), περὶ ἧς—συμπληρωματικῶς τῆς μελέτης τοῦ κ. Κονιδάρη—δύναται τις νὰ ἀνατρέξῃ εἰς τὸν Fl. Cornelius⁷, τὴν M. Guarducci⁸, κ. ἄ.⁹). Οὕτε βεβαίως θὰ ἐνδιατρίψωμεν εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ζωῆς τῶν ἐπισκόπων καὶ τὰ ἄλλα ἱστορικὰ στοιχεῖα κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μάλιστα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα διεξοδικῶς ἠρεύνησεν ὁ κ. Τωμαδάκης. Ἡ παρούσα μικρὰ καὶ ἀτελὴς μελέτη, γραφομένη ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς προσφάτως γενομένης ἀνασθηλωτικῆς ἐργασίας εἰς τὴν περίφημον ἐκκλησίαν τῆς Θεο-

⁵) Πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι διὰ τῆς ἀνωτέρω μελέτης, καθὼς καὶ τῆς παλαιότερας αὐτοῦ «Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἴκου. Πατριαρχείου» (1931), ὁ κ. Κονιδάρης, ἰκανὰ ἐρευνήσας καὶ ἐπεξηγήσας, ἤνοιξεν ὁδὸν εἰς τὴν παρ' ἡμῶν ἐπιστήμην.

⁶) Εἶχομεν ἤδη συντάξει καὶ παραδώσει πρὸς δημοσίευσιν τὴν παρούσαν μελέτην ὅτε, κατ'υστερημένως, ὡς ἐν ἐπαρχίᾳ διαβιῶντες, ἐλάβομεν γνῶσιν τῆς μελέτης αὐτῆς τοῦ κ. Τωμαδάκη ἣτις ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ εἰς τὸν Γ. Κατ'ἠδάκην ἀφιέρωμα τῆς Ἐπιστ. Ἐπετηρ. τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1956 σελ. 339 - 353. (Ποῖαι εἶναι αἱ δυσχέρειαι, ἐκ τῆς ἀπ' ἡμεῶν ἐνημερώσεως ἐπὶ νεοτέρων ἐκδόσεων κ.λ.π., αἰτινες καθιστοῦν μειονεκτικὴν τὴν θέσιν τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐργαζομένων ἐπιστημόνων, μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰπωμεν). Τὴν ἀξιόλογον αὐτὴν μελέτην τοῦ βαθέος ἐρευνητοῦ κ. Τωμαδάκη, ἐλαβόμεν, ἔστω καὶ ἐκ τῶν ὑπερῶν, ἔπ' ὄψιν.

⁷) *Creta Sacra* I, σελ. LXVIII καὶ 231 κ.ἐξ.

⁸) *Inscriptiones Creticae, opera et consilio Friderici Hølbherr collectae* τομ II, Roma 1939 σελ. 194 - 209. Τὰ ἱστορικὰ τῆς Λάμπης (Λάμπας). βλ. ἐν σελ. 192 - 195. Χριστιανικὰς ἐπιγραφάς, ἐν σελ. 204.

⁹) *Gerola G., Mon. Veneti nell' isola di Creta*, II, σελ. 45, 53 κ.ἐξ.

τόκου εἰς Λαμπηνὴν Ρεθύμνης ἔχει τὸν ἀκόλουθον σκοπόν: Νὰ θίξῃ τὸ ζήτημα τῆς ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης καὶ νὰ ἐξετάσῃ συντομώτατα τὴν σχέσιν τῆς Παναγίας τῆς λεγομένης «Λαμπηνῆς» καὶ τοῦ ὁμωνύμου χωρίου πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν Λάμπης, ἀφοῦ προηγουμένως συγκεντρῶσει τὰ στοιχεῖα περὶ τῆς κατὰ τὴν β' βυζαντινῆν περιόδον τῆς Κρήτης καὶ τὴν Ἐνετοκρατίαν φερομένης ὡς συνεχιζούσης τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπὴν Λάμπης ἐπισκοπῆς Καλαμῶνος, ἣτις κατέληξεν εἰς ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης. Διὰ τὴν ἐνότητα δὲ μόνον τῆς ἐργασίας καὶ τὴν σύνδεσιν πρὸς τὴν νεωτέραν ἐπισκοπὴν Λάμπης θὰ λεχθοῦν ὀλίγα λέξεις σχετικῶς πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

II

Εἶναι γνωστὸν ὅτι μετὰ τὴν ἐκ τῶν Ἀράβων ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν (961) πρῶτον μέλημα τῆς ἀναδιοργανουμένης ἐκκλησίας ἦτο ἡ ἐπανίδρυσις τῶν ἐπισκοπῶν. Ἄλλ' ἐπειδὴ αἱ παλαιαὶ ἔδραι αὐτῶν εἶχον καταστραφῆ, αἱ ἐπισκοπαί, διατηροῦσαι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ ὀνόματα αὐτῶν, μετεφέρθησαν εἰς κέντρα ἐπαρχιακά, τὰ ὁποῖα ἢ συνεκέντρωσαν τὸν θρησκευτικὸν βίον τῆς περιούχῃς διὰ μέσου δουλείας ἢ ἦσαν χωρῖα περισσότερον ἐξησφαλισμένα ἐκ μελλοντικῶν ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων¹⁰. Εἰς τακτικὸν τοῦ ἔτους 980 (ἐπὶ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου), ἦτοι τῶν ἀρχῶν τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης, συγκεκριμένως μάλιστα μόλις μετὰ 19 ἔτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά, ἀναφέρεται καὶ ὁ ἐπίσκοπος Λάμπης¹¹, μάλιστα ἑβδομος τῆ τάξει. Σημειοῦνται μὲν τῶρα τὸ πρῶτον, εἰς τὸ αὐτὸ τακτικόν, δύο νέαι ἐπισκοπαὶ ἐγγὺς τῆς Λάμπης (εἰς ἀντικατάστασιν καταργηθειῶν), ἦτοι αἱ τοῦ Ἀγρίου καὶ τοῦ Αὐλοποτάμου, ἀλλὰ καὶ ἡ «Λάμπης» δηλοῖ τὴν ὑπαρξίν της. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀρχομένης τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης εἶχεν ἐπανιδρυθῆ ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα. Ἄλλ' ἐκ τῆς ἐν τῷ τακτικῷ τούτῳ μνείας τοῦ ἐπισκόπου Λάμπης («ὁ Λάμπης») πιστοῦται μὲν ἡ ἐπανίδρυσις τῆς ἐπισκοπῆς, ἀλλὰ δὲν ἐξάγεται ὅτι αὕτη ἐπανασυσταθεῖσα ἐποποθετῆθῃ πάλιν εἰς τὴν ἀρχαίαν της ἔδραν, δηλ. τὴν Λάμπαν (ἢ Λάμπην, παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Ἀργυρούπολις, Ρεθύμνης), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἀπετέλει ἐξαίρεσιν τινα πρὸς τὰς λοιπὰς μετατεθείσας ἐπισκοπάς. Εἰς Not. τοῦ 1170 - 1179 ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης ὁ-

¹⁰) Gerola, Per la cronotassi dei Vescovi Cretesi all' epoca Veneziana, Venezia 1914, 2 κ.ἐξ. καὶ Σ. Ξανθοῦ δίδῃ, ἐν «Χριστιαν. Κρήτη», Β' 1914 σελ. 297, ἐνθα κριτικὴ καὶ περίληψις τῆς ἀνωτέρω μελέτης.

¹¹) G. Parthey, Notitiae Graecae episcopatum ἐν Hieroclis Sy necdemus, Berolini 1866 σ. 118 - 9 καὶ Κοινὸν δ' ἄρῃ, ἐνθ' ἀν. πίν. Β' στήλη 6

νομάζεται πλέον Κ α λ α μ ῶ ν ο ς ¹³. Ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη ΒΔ κειμένη τῆς Ρεθύμνης ἔχει ἔδραν τὸ σημερινὸν χωρίον Μεγάλη Ἐπισκοπὴ (Πισκοπή), εἰς ὃ πιστεύεται ὅτι μετηνέχθη ἡ παλαιὰ ἐπισκοπικὴ ἔδρα. Ἄλλ' ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐπισκοπῆς ὡς «Λάμπης» εἰς τὸ τακτικὸν τοῦ 980 μᾶς ἐμβάλλει εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι πιθανὸν κατ' ἀρχὰς οὕτως ὠνομάσθη ἡ νέα ἐπισκοπὴ Καλαμῶνος λόγῳ τῆς ἀναμνήσεως τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαίας ἐπισκοπῆς ἣν ἐσυνέχιζε καὶ ἤτις πλήρης αἵγλης θὰ παρέμενεν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγα ἔτη ἡ νέα θέσις (Καλαμῶν) εἰς ἣν ἐπανιδρύθη ἡ ἐπισκοπὴ, ἐπέβυλεν εἰς αὐτὴν τὸ ὄνομά της καὶ οὕτω, ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ ἔξῃς, μαρτυρεῖται πλέον ὡς ἐπισκοπὴ Καλαμῶνος. Πιθανῶς ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ ὀνόματος «Λάμπης» θὰ ἔγινε τὸν 11^{ον} αἰῶνα. Πάντως τέλος τοῦ 12^{ου} καὶ ἄλλη πηγὴ ὀνομάζει τὴν ἐπισκοπὴν: Καλαμῶνος ¹⁴.

Οὕτω δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀπὸ τῶν μέσων τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης ἔχομεν γνωστὴν τὴν ἐπισκοπὴν Καλαμῶνος, ἣτις συνεχίζει τὴν ἐπισκοπὴν Λάμπης ¹⁴ εἰς τὸ εἰρημένον χωρίον Μεγάλη Ἐπισκοπὴ Ρεθύμνης.

Τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης διαδέχεται, ὡς γνωστόν, ἡ ἐνετοκρατία (1204 - 1645). Κατ' αὐτὴν ἡ μετατοπισθεῖσα ἡδὴ εἰς Καλαμῶνα ἐπισκοπὴ Λάμπης ἔξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται (Calamonepis episcopatus) ἀλλ' ὑπὸ λατίνους ἐπισκόπους, καθὼς συνέβη καὶ μετὰς λοιπὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κρήτης ¹⁵. Συγκεκριμένως κατὰ τὴν πρώτην ἐνετικὴν περίοδον (περίπου ἕως τὸ 1445) ἀναφέρονται ἐπίσκοποι Καλαμῶνος ¹⁶, διότι κατόπιν ὡς θὰ ἴδωμεν εὐθὺς καὶ ἡ οὕτως ὀνομαζομένη ἐπισκοπὴ μετατοπίζεται μετὰ τὴν σειρὰν της καὶ μετονομάζεται. Οἱ πλέον γνωστοὶ ἐπίσκοποι τῆς περιόδου ταύτης εἶναι οἱ: Leo (1287), Placentinus (1304), Petrus (1307), Paulus Bessi (1357), Julianus (1360), Bartholomaeus (1363), Joannes Belli (1387), Antonius

¹³) Κατὰ τὸν κώδ. 1371 (fol. 390) τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Πρβλ. καὶ Geizer, Ungedruckte, und ungenügend veröffentlichte Texte der Not Episcopatum, München 1901, τ. XXI, σελ. 587. Ἐπίσης τὴν κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν πληροφορίαν περὶ «τοῦ ἐπισκόπου Καλομῶν...», βλ. G. Gerola, Per la cronotassi, σελ. 2.

¹⁴) Geizer, Analecta byzantina ἐν Index scholarum hibernarum in Universitate Jenensi a die 19 Oct 1891 ad diem 19 Martii 1892 habendam, Jenae 1891, σελ. 10.

¹⁵) Gerola, Mon. Ven., II, σελ. 61.

¹⁶) Σ. Ξανθοῦ διδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1939, σελ. 154.

¹⁶) Κιτὰ τὴν ἐνετοκρατίαν Καλαμῶν ἦτο ἡ τούρμα ἡ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς κατόπιν ἐπαρχίας Ρεθύμνης. Πρβλ. καὶ Gerola Mon. Ven. II, σελ. 62 καὶ I σελ. XLIV.

(1399), Lucas Grimani (1418) καὶ Clemens Raynerius (1445)¹⁷.

Κατὰ τὴν β' ἐνετικὴν περίοδον (μέσα 15^{ου} αἰ.—1645) ἀνάγκαι σχετικαὶ πρὸς τὴν διοίκησιν ἐπιβάλλουν εἰς τοὺς ἐνετοὺς τὴν μεταφορὰν τῆς ἐπισκοπῆς Καλαμώνος εἰς τὴν ἀνθοῦσαν πόλιν τοῦ Ρεθύμνου. Οὕτως ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης, μεταφερθεῖσα εἰς Καλαμῶνα κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον, κατέληξε τώρα εἰς Ρεθύμνον. Ἐπειδὴ λέξεσιν ἡ Λάμπη ἐγένετο ἡ μήτηρ τῆς ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης¹⁸. Πότε ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ μεταφορὰ αὕτη δὲν γνωρίζομεν. Γνωρίζομεν μόνον ὅτι τὸ πρῶτον τὸ 1445 ὁ ῥηθεὶς ἐπίσκοπος Καλαμώνος Clemens de Renerio ὀνομάζεται ἐπίσης καὶ «ἐπίσκοπος Ρεθύμνης»¹⁹. Ἐπομένως μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐγένετο ἡ μετάθεσις τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας εἰς Ρεθύμνον. Καίτοι ὅμως ἕκτοτε ἡ ἐπισκοπὴ παραμένει εἰς τὴν πόλιν ταύτην, ὁ τίτλος τοῦ ἐπισκόπου Ρεθύμνης ὡς «Καλαμώνος» συνεχίζεται. Καὶ νῦν μὲν τὸ 1471 ὁ ἐπίσκοπος Alexander Contarenus σημειοῦται «ἐπίσκοπος Ρεθύμνης», ὅμως τὸ 1493 ὁ Antonius Zio, τὸ 1530 ὁ Bartolomaeus Averoldus καὶ κατὰ τὸ 1537 ὁ Albertus Paschaleus (Pasquali) ἀναφέρονται «ἐπίσκοποι Καλαμώνος»²⁰. Τὸ ἔτος 1551, ἐπὶ Πάπα Ἰουλίου τοῦ ΙΙΙ, εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης—ἐπίσκοπος αὐτῆς τότε ὁ Vincentius Quirinus — ἠνώθη καὶ ἡ ἐγγὺς ἐπισκοπὴ Ἀ(γ)ρίου²¹. Τῆς οὗτω διαμορφωθείσης — διὰ τῆς διαδόχου τῆς Λάμπης ἐπισκοπῆς Καλαμώνος καὶ εἶτα τῆς τοῦ Ἀ(γ)ρίου — ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης ἀναφέρονται ἐν συνεχείᾳ οἱ ἑξῆς Λατίνοι ἐπίσκοποι: Timotheus Justinianus (πρῶν ἐπίσκοπος Ἀρίου 1551), Bernardus Quirinus (1590), Ferdinandus Davila (1592), Sebastianus Aroldus

¹⁷) Ἀκολουθοῦμεν τὴν *Creta Sacra*, I, σελ. LXXIII καὶ τὸν Gerola, *Per la Cronotassi dei vescovi cretesi...*, σελ. 32 - 33.

¹⁸) Ἡ Ρεθύμη (Ρέθυμνον, ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα), κατὰ τοὺς πλαιοχριστιανικοὺς καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οὐσα μικρὰ κόμη (Aelian. Nat. Animal. βιβλ. XIV κεφ. 20), ὑπήγειτο ἐκκλησιαστικῶς εἰς μίαν τῶν ἐγγὺς ἐπισκοπῶν Ἐλευθέρης ἢ Λάμπης. Ἐάν δεχθῶμεν τὸ σημερινὸν Πάνορμον ἐπίνειον τῆς Ἐλευθέρης, τότε εἰς Ρίθυμναν θὰ ἔχωμεν τὸ ἐπίνειον τῆς Λάμπης. Ἡ σχέσηεις αὕτη καὶ ὁ προσανατολισμὸς (Ρεθύμνης - Λάμπης) καθιστοῦν πιθανὸν ὅτι ἐκκλησιαστικῶς ἡ Ρίθυμνα ἐξηρτάτο μᾶλλον ἐκ τῆς Λάμπης. Πρβλ. καὶ Κ. Καλοκύρη, Ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα, σ. 124 - 125.

¹⁹) *Creta Sacra*, II, σελ. 142, καὶ Gerola, *Mon. Ven.* II, σελ. 99.

²⁰) *Creta Sacra*, αὐτ. σελ. 143 - 144.

²¹) Τὸ Ἀριον, ἀναπτυχθὲν πιθανώτατα ὡς μικρὸν πόλισμα κατὰ τοὺς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας, καὶ ἴσως καὶ τοὺς ἀ' βυζαντινοὺς κατὰ τὴν θέσιν τὴν λεγομένην Σταυρωμένοσ Ρεθύμνης, ἐγένετο ἀκολουθῶς ἔδρα ἐπισκοπῆς κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον καὶ τὴν ἐνετοκρατίαν, ἣτις τοποθετεῖται εἰς τὴν σήμερον λεγομένην Βεράν Ἐπισκοπὴν (= ἐρημον ἐπισκοπὴν) ἰομοῦ Ρεθύμνης. Ἐνταῦθα ἡμεῖς ἀνιχνεύσαμεν προσφάτως γλυπτὰ καὶ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ

(1608), Lucas Stella (1609), Joannes Santato (1613), Stephanus Penolatius (1624) και Franciscus Gozzadinus (1641)²².

Τὸ 1641 εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης συνεχωνεύθη καὶ ἡ τοῦ Μυλοποτάμου, ὡς ἐσημείωσεν ἤδη ὁ Gerola²³. Ἡ ἐπισκοπὴ Μυλοποτάμου ἐμφανίζεται πάλιν ἀνεξάρτητος ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1713 ἕως τὸ 1838 μνημονεύονται πέντε ἐπίσκοποι αὐτῆς²⁴. Ἡ ἔνωσις τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς μετὰ τὴν ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης συνετελέσθη τὸ 1838 ἐπὶ ἀρχιερέως Καλλινίκου Νικολετάκη καὶ οὕτω προέκυψεν ἡ σημερινὴ ἐπισκοπὴ «Ρεθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου»²⁵.

Ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης, μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς εἰς Καλαμώναι καὶ τὴν ἴδρυσιν δι' αὐτῆς τῆς ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης, ἐπανεμφανίζεται πάλιν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ὡς ἰδίᾳ ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ καὶ ὑπὸ τὸ παλαιὸν τῆς ὄνομα. Περιλαμβάνει τώρα τὰς ἐπαρχίας Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου καὶ ἀπὸ τοῦ 1831 τὴν ἐπαρχίαν Σφακίων ἡ ὁποία πρότερον (ἀπὸ τοῦ 1779) εἶχεν ὑπαχθῆ εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀδλοποτάμου²⁶. Τὸ 1845 συννεοῦται τῇ Μητροπόλει Κρήτης²⁷, ἀποσπᾶται ὅμως αὐτῆς τὸ 1863 τῇ ἀπαιτήσῃ τῶν κατοίκων τῶν ἐπαρχιῶν Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου²⁸ καὶ ἀποτελεῖ ἔκτοτε ἰδίαν ἐπισκοπὴν²⁹.

Πότε ὅμως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἐμφανίζεται ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Λάμπης; Ὁ κ. Τωμαδάκης, ἀποβλέπων ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν καταστάσεως ἐπισκόπου, παρατηρεῖ ὅτι δὲν εἶναι γνω-

μέλη, πιθανώτατα ἀνήκοντα εἰς τὸν καθεδρικὸν ναόν. Πρβλ. καὶ Σ. Ξανθοῦ διδῆν ἐν «Ἀρχαιολ. Δελτίῳ» 1918 Παράρτημα, σελ. 13 - 14.

²²) Creta Sacra, II, σ. 145 - 147 καὶ Gerola, Per la cronotassi..., σελ. 35 - 36 Πρὸ τοῦ Ferd. Davila ὁ Gerola ἐσημείωσε τρεῖς ἐπισκόπους οὓς ἀγνοεῖ ἡ Creta Sacra. Εἶναι οἱ: Bartol. Chiapponi († 1581), Giulio Carrer († 1589) καὶ Lelio Zanchi (1590). Ἡ Creta Sacra ἐπίσης ἔχει ἐσφαλμένως τὴν σειρὰν τῶν τελευταίων ἐπισκόπων.

²³) Pel la cronotassi... σελ. 36 καὶ 56. Βλ. ἐπίσης Χριστιαν. Κρήτην, 1914 τ. Β' σελ. 298.

²⁴) Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων, σ. 139.

²⁵) Βλ. Κ. Καλοκύρη, ἐνθ' ἀν. σ. 129.

²⁶) Ν. Σταυράκη, Στατιστικὴ πληθυσμοῦ Κρήτης, Ἀθήναι 1890 σ. 180.

²⁷) Τὸ αἰτιολογικὸν τῆς ἐνώσεως βλ. ἐν Τωμαδάκη, Περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης, κ.λ.π. σελ. 343.

²⁸) Μητροπολίτου Σάραδεων Γερμανοῦ, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι, ἐν «Ἐκκλησ. Φάρω» Ἀλεξανδρείας, 35, 1936, σελ. 85 - 88.

²⁹) Τὸ Συνοδικὸν Γράμμα ἐπανασυστάσεως ὥρισεν ὅπως οἱ ἀρχιερεῖς «φημίζονται καὶ ὑπογράφονται ἐπίσκοποι Λάμπης». Χαρακτηριστικώτατα καὶ ὀρθότατα ὁ κ. Τωμαδάκης παρατηρεῖ ὅτι αὐθαίρετως καὶ «πρὸς ἕξαρσιν τῆς ἡρωικῆς ἐπαρχίας τῆς γεννήσεώς του ὁ Σφακιανὸς Ξηρουδάκης» προσέβηκεν εἰς τὸν τίτλον τὸ: «Σφακίων». ἐνθ' ἀν. σελ. 346.

στὸν πότε ἐξελέγη ὁ μετὰ τὸ 1645 πρῶτος ἐπίσκοπος⁸⁰. Νομίζω ὅτι τὸ πρῶγμα δὲν θὰ ἔγινε πολλὰ ἔτη μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο. Διότι ὁ μητροπολίτης Σιάδεων Γερμανὸς ἀναφέρει χειρόγραφον τοῦ 1659, δημοσιευθὲν παρὰ τοῦ Gelzer, εἰς τὸ ὁποῖον μειαξὺ τῶν ἄλλων ὑφισταμένων ἤδη ἐπισκοπῶν σημειοῦται καὶ ἡ Λάμπης⁸¹. Ὁ αὐτὸς κληρικὸς συγγραφεὺς ἔχει πάλιν τὴν γόμην ὅτι δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον ἔαν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὑπῆρχον ἐπίσκοποι εἰς τὰς θέσεις των ἢ εἶχον μόνον ἀνασυσταθῆ αἱ ἐπισκοπαί. Ἄλλ' εἶναι κάπως δύσκολον νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι τὸ Πατριαρχεῖον, σὺν τῇ ἀνασυστάσει, δὲν θὰ ἐφρόντιζεν ἀμέσως καὶ διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἐπισκόπων, οὓς καθ' ὅλην τὴν ἐνετοκρατίαν εἶχε στεροηθῆ ὁ ὀρθόδοξος πληθυσμός. Ἄλλωστε ἡδη τὸ σημειωθὲν ἔτος 1659 μνημονεύεται ὁ ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας Θεοφάνης⁸², τὸ 1671 ὁ Ρεθύμνης Μακάριος καὶ ὁ Ἱερᾶς Ἀθανάσιος⁸³, τὸ 1696 ὁ Ἀνθιμος καὶ τὸ 1699 ὁ Ραφαὴλ Χερρονήσου⁸⁴, διὰ νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς αὐτούς. Ὡστε, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1659 ἀναφέρονται ἐπίσκοποι Κρήτης⁸⁵, τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν εἶχον ἀπλῶς ἀνασυσταθῆ αἱ ἐπισκοπαὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ἀλλὰ καὶ εἶχον ἐγκατασταθῆ οἱ ἐπίσκοποι. Λίαν πιθανὸν ὅθεν ὅτι κατὰ τὴν πρῶτην δεκαετίαν μετὰ τὴν ἀφίξιν τῶν Τούρκων (1645 - 1655) θὰ εἶχε τοποθετηθῆ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Λάμπης.

Ἐπομένως ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης σημειοῦται :

α) Εἰς τακτικὸν τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ὡς ἦσαν τέλος τοῦ ΙΖ' καὶ ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰ.⁸⁶, β) εἰς τὸ Συνταγματικὸν Χρυσάνθου, τὸ 1715⁸⁷, γ) εἰς σουλτανικὸν βεράτιον τοῦ 1756 (24 Ἰανουαρίου) ἐνθα ἡ ἐπισκοπὴ μνημονεύεται ὡς Ἀμυρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου⁸⁸, ἥτοι ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς, καὶ δ) εἰς τὰ «κανονικὰ πεσκέσια τοῦ μητροπολίτου Κρήτης» περὶ τὸ 1790⁸⁹.

Ἡ δὲ σειρά τῶν γνωστῶν ἐπισκόπων εἶναι ἡ ἀκόλουθος⁹⁰.

⁸⁰) Περὶ ἐπισκοπῆς Λάμπης..., σελ. 341.

⁸¹) Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι, ἐν «Ἐκκλ. Φάρῳ», 1935 σελ. 301.

⁸²) Τω μα δά κ η ς, Ἐλεγχος, σελ. 136.

⁸³) Αὐτόθι, σ. 140 καὶ 147.

⁸⁴) Αὐτόθι, σ. 137.

⁸⁵) Ὁ μητροπολίτης Κρήτης Νεόφυτος Πατελλάρος χειροτονεῖται πιθανώτατα κατὰ τὸ 1646, δηλ. «μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πατρῆου Ρεθύμνης», Τω μα δά κ η ς, Ἐλεγχος..., σελ. 119.

⁸⁶) Σά ρ δ ε ω ν Γ ε ρ μ α ν ὸ ς, Ε. Φ. σελ. 301.

⁸⁷) Ἐκδ. 1715, σελ. 67.

⁸⁸) Ε. Φ., ἐνθ' ἄν. σ. 301 καὶ Ν. Τω μα δά κ η ν, Περὶ Λάμπης, σ. 342.

⁸⁹) Στ. Ξανθοῦ διδου, ἐν «Χριστ. Κρήτη», τ. Β', 1913 σελ. 59 - 103 καὶ Ν. Τω μα δά κ η, ἐνθ' ἄν. σελ. 342.

⁹⁰) Ἀκολουθοῦμεν τὸν κ. Τωμαδάκη (μέχρι τοῦ προτελευταίου ἐπισκόπου), ἐνθ' ἄν., σελ. 346 - 350, ὅπου καὶ λεπτομέρειαι περὶ ἐκάστου τῶν ἐπισκόπων.

1) Νεκτάριος († 1729), 2) Μανασῆς († 1779), 3) Ματθαῖος (1780), 4) Πάμφιλος († 1788), 5) Μεθόδιος Σιλιγάρδος († 1793), 6) Ἱερεμίας (1795), 7) Ἱερόθεος († 1821), 8) Νικόδημος (1831 - 1845)⁴¹, 9) Παῖσιος (1863 - 1883), 10) Εὐμένιος Ξηρουδάκης (1886 - 1920), 11) Ἀγαθάγγελος Παπαδάκης (1900 - 1928), 12) Εὐμένιος Φανουράκης (1936 - 1956), 13) Ἰσιδώρος Ρουσοχατζάκης (1956)⁴².

III

Ἀπομένει νὰ ἴδωμεν τώρα δι' ὀλίγων τὸ ζήτημα τῆς ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης καὶ τὴν μέχρι σήμερον μὴ ἐπαρκῶς ἐρευνηθεῖσαν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὸ χωρίον Λ α μ π η ν ἢ ν καὶ τὴν Παναγίαν τὴν λεγομένην «Λ α μ π η ν ἢ ν». Ἐν πρώτοις ἀμφιβολαὶ ἠγέρθησαν σχετικῶς πρὸς τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς. Ἐν ἀντιθέσει δηλ. πρὸς τὸ παραδεγεμένον ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου ἤδρευεν εἰς τὴν ἀρχαίαν Λάμπαν (χωρίον Ἀργυρούπολις) ὁ Ν. Σταυράκης διαστέλλων μεταξὺ δύο τάχα πόλεων Λάμπας καὶ Λάμπης ὑπέθεσε τὴν μὲν πρώτην ἐπιβιοῦσαν εἰς τὸ χωρίον Ἀργυρούπολις τὴν δὲ δευτέραν ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Λαμπηνὴν (ἐπαρχία Ἀγ. Βασιλείου), ἔνθα ἦτο ἡ ἔδρα τῆς βυζαντινῆς ἐπισκοπῆς⁴³. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ὅλως ἀμάρτυρον καὶ ἀρχαιολογικῶς ἀστήρικτον. Διότι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐκ πλήθους πηγῶν⁴⁴, ἐπιγραφῶν καὶ ἀφθόνων ἐρειπίων βεβαιουμένην Λάμπαν ἡ δῆθεν ἑτέρα Λάμπη—ἣν θέλει ὁ Σταυράκης εἰς τὴν Λαμπηνὴν—εἶναι ἄγνωστος εἰς τὰς πηγὰς. Ἐπὶ πλεόν εἰς τὸ χωρίον Λαμπηνὴ οὐδὲν παλαιοχριστιανικὸν ἢ πρωτοβυζαντινὸν ἔχγος ναοῦ ἢ τῶν προσκτισμάτων του καὶ οὐδὲν πρὸς ἐπισκοπὴν (τῶν περιόδων τούτων) σχετικὸν οἰκοδόμημα εὐρέθη⁴⁵, οὔτε παρεδόθη. Ἀσχέτως ὅμως τοῦ ὅτι τὸ σφάλμα τοῦ Σταυράκη ὀφείλεται εἰς τὸν διαχωρισμὸν μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πόλεως, ἀπαντώσης καὶ ὡς Λάμπας καὶ ὡς Λάμπης,—καὶ ἀντιστοιχοῦσης πάντοτε πρὸς τὸ χωρίον Ἀργυρούπολις Ρεθύμνης—ἡ ὑπαρξίς εἰς τὴν Λαμπη-

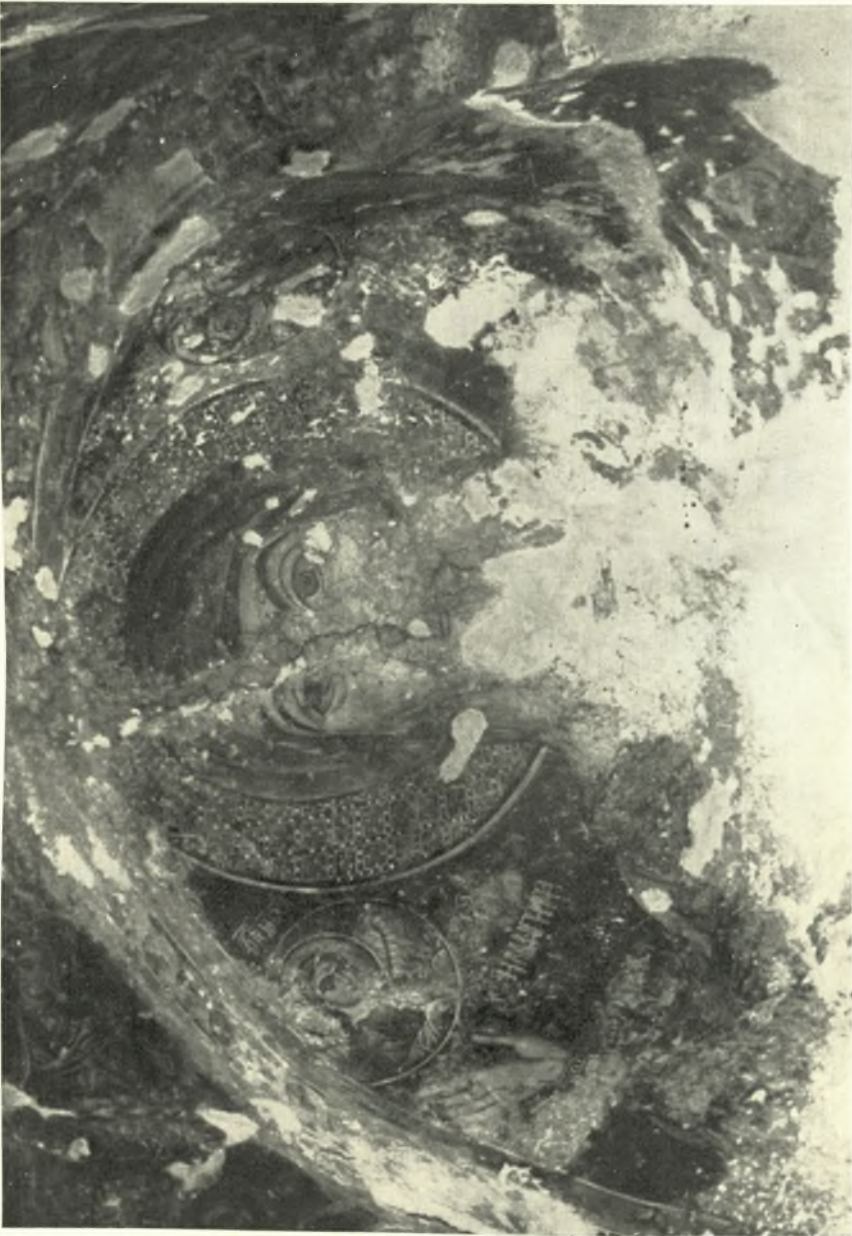
⁴¹) Ὅπου δύο χρονολογίαι ἡ α' δηλοῖ τὸ ἔτος χειροτονίας, ἡ β' τὸ τοῦ θανάτου.

⁴²) Εγεννήθη εἰς Μοχὸν Ἡρακλείου τὸ 1905. Ἐμόνασεν εἰς τὸ Ἀγ. Ὁρός καὶ ἐσπούδασεν τὴν Θεολογίαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ὑπηρέτησεν ὡς μόνιμος στρατιωτικὸς ἱερεὺς, ἔδρασεν ἐν πολέμοις καὶ ἔφθασεν εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ Συνταγματάρχου. Ἐγένετο διευθυντὴς τῆς Θερησκευτικῆς Ὑπηρεσίας (B 10) εἰς τὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ. Ἐχειροτονήθη εἰς Ἐπίσκοπον τὴν 25 Αὐγούστου 1956 ἐν Ἡρακλείῳ. ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Τίτου.

⁴³) Στατιστικὴ τοῦ πληθ. τῆς Κρήτης, σελ. 81.

⁴⁴) Βλ. σημ 8.

⁴⁵) Συνήθεις εἶναι αἱ Βασιλικαὶ ἐν Κρήτῃ ἐπὶ ἐδρῶν παλαιῶν ἐπισκοπῶν.

Ἡ Πλατυτέρα (Παναγία Ἡ ΔΑΜΠΗΝΗ) ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Λεμπηνή Ρεθύμνης

νὴν λαμπρᾶς τρουλλαίας βυζαντινῆς ἐκκλησίας ἐμβάλλει εἰς σκέψιν μήπως ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης κατὰ τὴν β' ἔστω βυζαντινὴν περίοδον (961 - 1204) ἢ εἰς κατὰ τινα μετ' αὐτὴν μὴ ἐξηκριβωμένον χρόνον. Ἐὰν ὁ ναὸς οὗτος ἐβεβαιοῦτο κτίσμα τοῦ ΙΑ' ἢ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, τὸ πρᾶγμα, ἀσχέτως ἄλλων δυσκολιῶν, θὰ παρῆεν ἴσως ἔδαφος εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εἰς τὴν Λαμπηνὴν θὰ εὐρίσκειτο τὸ πρῶτον ἢ ἔδρα τῆς ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος μαρτυρουμένης ἐπισκοπῆς Καλαμῶνος τῆς συνεχιζούσης τὴν Λάμπης. Ἄλλ' ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Λαμπηνή, παρὰ τοὺς περὶ αὐτὸν θρύλους, οὐδόλως εἶναι καθ' ἡμᾶς ἀρχαιότερος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ὡς ἐξάγεται κυρίως ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτοῦ μορφῆς, εἶτα δὲ καὶ ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν⁴⁶. Ἐπομένως δὲν σχετίζεται πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου (961 - 1204), ἧς ἡ ἔδρα πρέπει νὰ ἀνιχνευθῆ εἰς Καλαμῶνα (χωρίον Μεγάλῃ Ἐπισκοπῇ Ρεθύμνης), ἐκεῖ ἔνθα ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἀποδεδειγμένως ὑπῆρχε⁴⁷.

Ἄλλ' ἔὰν ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου εἰς Λαμπηνὴν δὲν βεβαιοῖ ἐκεῖ ἐπισκοπὴν, ὅμως δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν Λάμπην. Ἡ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τούτου ἀποκαλυφθεῖσα ἐσχάτως τοιχογραφία τῆς Θεοτόκου Πλατυτέρας φέρει ἐπιγραφὴν: Η ΛΑΜ. ΠΗΝΗ, ἧτοι Παναγία ἡ Λαμπηνή, ὡς ὀνομάζεται καὶ ὁ ναὸς καὶ ἐξ ἧς ὀνομάσθη καὶ τὸ χωρίον. Τὸ πρᾶγμα καθίσταται σοβαρότερον ὅταν σκεφθῶμεν ὅτι ἡ τοιαύτη ἐπίκλησις τῆς Θεοτόκου δὲν περιορίζε-

⁴⁶) Πρόκειται περὶ ἑνὸς ἐκ τῶν ἀρίστων βυζαντινῆς τέχνης ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἰδρυθέντων μνημείων τῆς Κρήτης. Εἶναι ναὸς τύπου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, διατηροῦντος ὅμως καὶ χαρακτηρισ τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ, ἀφοῦ αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ ἐξέχουν ὀλίγον, μορφοῦσαι μάλιστα ὡραία ἀψιδώματα. Ὁ τύπος οὗτος ἀνεπτύχθη ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Βλ. G. M i l l e t, L' École grécque dans l' architecture Byzantine, Paris 1916, σελ. 67, σημ. 3). Ἀνάλογοι εἶναι οἱ ναοὶ: τοῦ ἁγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον Πηγὴ Ρεθύμνης, τοῦ Ἁγ. Κυρ - Γιάννη (ν. Χανίων) κ.λ.π. (Πρβλ. G e r o l a, Mon. Ven. II, σελ. 219 κ.ξξ. Βλ. καὶ Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, 1942 σελ. 448. Τὰ εἰς τὰς γωνίας τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ μορφοῦμενα τέσσαρα χαμηλότερα διαμερίσματα (bas côtés) καλύπτονται διὰ σταυροθολίων, ἐπὶ πεσοῶν δέ, μέσῳ σφαιρικῶν τριγώνων, φέρεται καλῶν ἀναλογιῶν τροῦλλος. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάκοσμος ἐκ τοιχογραφιῶν ἐμφανίζουσῶν δύο σιρῶματα. Τὸ παλαιότερον ἀρχαῖζει, εἶναι ὅμως σύγχρονον τοῦ ναοῦ. Τὸ νεώτερον ἐμφανίζει τὴν ὄριμον τέχνην τοῦ 14ου αἰῶνος, εἰς τὸ τέλος τοῦ ὁποίου δέον νὰ τοποθετηθῆ. Μελέτην πλήρη περὶ τοῦ ναοῦ δημοσιεύει προσεχῶς ὁ τὰ μάλιστα μεριμνήσας διὰ τὴν στερέωσιν αὐτοῦ καθηγητὴς κ. Ἀναστ. Ὁρλάνδος.

⁴⁷) Περὶ τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας Καλαμῶνος βλ. G e r o l a Mon. Ven. II, σελ. 67. Περὶ δὲ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὸν ἁγ. Νικόλαον, βλ. αὐτόθι σελ. 76.

ται μόνον ἐνταῦθα. Πάλιν ναὸς μεμαρτυρημένος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος (1318) εἰς τὸ οὐχὶ μακρὰν τῆς Λαμπηνῆς χωρίον Δρίμισκος ὀνομάζεται διὰ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, ναὸς «τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Λαμπηνῆς»⁴⁸. Μετὰ ἕνα αἰῶνα ἀργότερον (1417) ἕτερος ναὸς εἰς τὸ ἐγγὺς τῆς Λαμπηνῆς κείμενον καὶ παρηκμασμένον σήμερον χωρίον Διπλοῶρι, εἶναι ἀφιερωμένος εἰς μνήμην τῆς «...Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Λαμπηνῆς»⁴⁹. Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖον ὅτι τρεῖς ναοὶ τριῶν χωρίων σχετικῶς ὀλίγον ἀπεχόντων μεταξὺ αὐτῶν, εἶναι καθιερωμένοι εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Λαμπηνήν. Τοῦτο βεβαίως σημαίνει τὴν κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα ζωντανὴν λατρείαν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο τιμωμένης Θεομήτορος. Νομίζω εἶναι ὀρθὸν τὴν ὑπὸ τὴν τοιαύτην ἐπίκλησιν τιμωμένην Παναγίαν νὰ συσχετίσωμεν πρὸς τὴν Λάμπην. Διότι εἶναι λογικὴ ἡ σκέψις ὅτι Παναγία Λαμπηνή εἶναι ἡ Παναγία τῆς Λάμπης, ἡ ἐν τῇ Λάμπῃ τιμωμένη. Ἄλλ' ἀφοῦ ἡ Λάμπη δὲν τοποθετεῖται εἰς τὸ χωρίον Λαμπηνή θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀποδώσῃ τὴν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο καὶ τὴν περιοχὴν λατρείαν εἰς μεγάλην ἐπίδρασιν τῆς ἐν Λάμπῃ τιμωμένης Θεοτόκου. Ἄλλὰ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ὅπου βεβαιοῦνται οἱ ἀνωτέρω ναοὶ, ἡ Λάμπη (Λάππα) δὲν ὑφίστατο, δὲν δυνάμεθα δὲ καὶ νὰ δεχθῶμεν ὅτι μόνον εἰς ἀναμνήσεις αἰώνων, ἦτοι τῆς πρὸ τῆς Ἀραβοκρατίας (περίπου 824) ἐποχῆς, ὅτε ὑφίστατο ἡ Λάππα καὶ ἡ εἰς ταύτην ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς, ὀφείλεται ἡ ἴδρυσις τῶν εἰς τὴν «Λαμπηνήν» Παναγίαν ἀφιερωμένων ὡς ἄνω ναῶν. Τὸ πιθανώτερον πάντων εἶναι ὅτι εἰς τὸ χωρίον Λαμπηνή, παρὰ τὴν λαίλαπα τῆς Ἀραβοκρατίας, διετηρήθη ναῦδριον ἰδρυμένον εἰς τὸ ὄνομα τῆς εἰς τὴν οὐχὶ μακρὰν αὐτῆς Λάμπην τιμωμένης πιθανώτατα ἰδιαιτέρως Παναγίας, τὴν παράδοσιν δὲ τοῦ ἱεροῦ τούτου συνεχίζει ὁ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λαμπηνῆς καὶ οἱ κατόπιν αὐτοῦ ἀνεγερθέντες δύο ἄλλοι τῶν δύο χωρίων τῆς ἰδίας ἐπαρχίας⁵⁰. Ἴσως δὲ πρὸς τὴν παράδοσιν ταύτην νὰ εἶναι συνδεδεμένοι καὶ οἰκογένειαι Λαμπηνῶν, ἦτοι καταγομένων πρόπαλαι ἐκ τῆς Λάμπης⁵¹, αἵτινες καταφυγοῦσαι ἐνταῦθα

⁴⁸) Πρβλ. καὶ Gerola, Mon. Ven. IV, σελ. 491.

⁴⁹) Ἐνθ' ἄν., σελ. 492.

⁵⁰) Ἡ διὰ ναῦδριων καὶ εἰκονοστασιῶν διαιώνισις παλαιότερας λατρείας (ἀκόμη καὶ παλαιοχριστιανικῆς) εἶναι γνωστὴ καὶ ἐν Κρήτῃ. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὸ ἐπὶ τῆς μεγάλης παλαιοχριστιαν. Βασιλικῆς (Ε' αἰών) ἐν Πανόρφ εἰκονοστάσιον τὸ ὁποῖον ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ὑφιστάμενον, καθαιρούμενον καὶ ἐπανακιζόμενον, διαιώνισε τὴν παράδοσιν τῆς κατὰ χώραν Βασιλικῆς (τῆς ἁγ. Σοφίας). Τοῦτο καὶ ἐνίσχυσε τὰς ὑποψίας μου περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ναοῦ πρὸ τῆς ἐπιχειρήσεως τῆς ἀνοσκαφῆς.

⁵¹) Ὁ Λαππαῖος, ἦτοι ὁ κάτοικος ἡ ὁ καταγόμενος ἐκ τῆς Λάμπης,

ἔφερον καὶ τὴν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν [αὐτὴν τιμωμένην Παναγίαν⁵².

Τέλος, πρὸς τὸ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐθνικοῦ ὀνόματος προερχόμενον ἐπώνυμον Λ α μ π η ν ὄ ς (ὁ), τὸ μαρτυρούμενον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ μάλιστα τὸν ΙΔ' αἰῶνα⁵³, εἶναι δύσκολον νὰ συσχετίσωμεν τὸ πρᾶγμα καὶ διὰ τὸ μὴ σύνηθες τῆς προσφωνήσεως τῆς Θεοτόκου ἐκ τοῦ ἐπωνύμου τοῦ κτίτορος⁵⁴ καὶ διότι τὸ ὄνομα δὲν γνωρίζομεν ἄλλοθεν ἐν Κρήτῃ οὔτε ἐκ τοπωνυμίων οὔτε ἐξ ἐπιγραφῶν⁵⁵.

Ἡ ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης, ὅτε αὕτη ἐπανιδρύθη ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐτοποιηθῆθη εἰς τὸ χωρίον Λαμπηνή. Φαίνεται ὅτι ἐταύτισαν

εἶναι Λ α μ π η ν ὄ ς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βυζαντινῆς Λάμπης. Λαμπηνὸς λοιπὸν εἶναι ὁ προερχόμενος ἐκ Λάμπης, ὅπως καὶ Λακαπηνὸς ὁ ἐκ Λακάτης, Βιζυηνὸς ἐκ Βιζύης, Δαμασκηνὸς ἐκ Δαμασκού κ.τ.τ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ γραφὴ τοῦ Λαμπηνή διὰ ἡ καὶ οὐχὶ ἡ ἐσφαλμένως ἐπικρατήσασα διὰ ι (= Λαμπινή). Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι τὸσον εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Πλατυτέρας τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου Λαμπηνῆς, ὅσον καὶ εἰς τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τοῦ χωρίου Δριμίσκος ἀπαντᾷ ἡ γραφὴ διὰ τοῦ η : ΛΑΜΠΗΝΗ.

⁵²⁾ Καὶ τὸ χωρίον Λ α μ π ι ῶ τ ε ς τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου — ὑπαγομένης εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Λάμπης — θὰ πρέπη νὰ συνδέεται πρὸς τὴν Λάμπην. Οἱ ἐκ Λάμπης ὀρμώμενοι εἶναι Λαμπηνοὶ καὶ κατόπιν Λαμπιώτες, (πρβλ. καὶ τὸ σύγχρονον : οἱ ἐκ Βαρυμπόπης = Βαρυμποπιῶτες — καὶ ἐπώνυμον : Βαρυμποπιῶτης—). Τοῦ σωζομένου εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ἱστορημένου μεσαιωνικοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου δὲν γνωρίζομεν ἂν ἡ εἰς τὸ Ἱερὸν ἡμιεξίτηλος Πλατυτέρα εἶχε τὴν ὀνομασίαν : Λαμπηνή, ἢ μᾶλλον Λ α μ π ι ῶ τ ι ς ς α (ὅπως δηλαδὴ ἡ εἰς τὸ ἐγγὺς αὐτοῦ χωρίον Θρόνος (Σύβριτος) Παναγία διατηρεῖ τὴν ἐπιγραφὴν «Θρονωτίτιστα»).

⁵³⁾ Ἐκ τοῦ Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 11 σελ. 359 - 360 γνωρίζομεν τρεῖς βυζαντινοὺς Λ α μ π η ν ο ῦ ς, τὸν Ἀλέξιον, τὸν Ἰωάννην καὶ Δημήτριον, ὧν ὁ πρῶτος ἔγραψε (τὸν ΙΔ' αἰ.) μονοθῆδες δημοσιευθεῖσας ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω (αὐτόθι σελ. 377 - 400), ὡς καὶ ὕμνον εἰς τὸ Θαβώριον φῶς, (ἐνθ' ἀντομ. 13, σελ. 138). Ἄλλ' οὗτοι δὲν κατήγοντο ἐκ τῆς Κρητικῆς Λάμπης. Πιθανὴ μόνον εἶναι ἡ καταγωγὴ τοῦ Δημητρίου, τοῦ γνωστοῦ εισηγητοῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ὀρμωμένης ἐκ τοῦ ρήματος τοῦ Χριστοῦ «ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστίν» καὶ ἦτις κατεδικάσθη ὡς αἰρετικὴ τὸ 1166 ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Ὁ Ἰωάννης κατήγετο ἐκ τῆς «ἄσιανῆς» Λάμπης «ἦτις εἰδικώτερον ὀρίζεται ὡς ἐν Φρυγίᾳ κειμένη» (αὐτόθι σ. 360).

⁵⁴⁾ Ὁλιγώτερον συνήθη βεβαίως εἶναι τὰ ὀνόματα : Κ ο υ κ ο υ ζ ἔ λ ι ς ς α, Χ ρ υ σ ο ρ ὀ ἰ δ α ι ν α κ.λ.π. ἐκ τῶν κατόχων εἰκόνων τῆς Θεοτόκου. Ἀντιθέτως συχνότατα ἀπαντῶνται τὰ ἐξ ἐθνικῶν ὀνόματα αὐτῆς, π. χ. Β λ α χ ε ρ ν ἰ τ ι ς ς α, Ἀ θ η ν ἰ ῶ τ ι ς ς α κ.τ.τ.

⁵⁵⁾ Ἀξιωμακώμενον ὅτι οἱ κτίτορες τῶν δύο σημειωθέντων ναῶν τῶν εἰς τὴν «Παναγίαν τὴν Λαμπηνήν» ἀφιερωμένων καὶ κειμένων εἰς σχετικῶς ἐγγὺς τῆς Λαμπηνῆς χωρία, ἀπαντῶσι εἰς τὰς ἐπιγραφὰς δι' ἐπιθέτων ἀσχετῶν, λίαν γνωστῶν ὁμως εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Κρήτην Τ ρ ο υ λ ι ν ὄ ς εἶναι ὁ εἰς καὶ Μ ε λ ι ς ς ἠ ν ὄ ς ὁ ἄλλος. Πρβλ. καὶ Gerola, Mon. Ven. IV σελ. 491-492.

τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπικὴν ἔδραν (Λάμπην) μὲ τὸ ἐν λόγῳ χωρίον, πλὴν δὲ τῆς ὀνομασίας ἔδωκεν ἀφορμὴν ἀσφαλῶς εἰς τοῦτο καὶ ὁ μνημονευθεὶς βυζαντινῆς τέχνης ναὸς καθὼς καὶ τοποθεσία λεγομένη «Λάππα»⁶⁶. Ἡ ἔδρα θὰ παρέμεινε ἐνταῦθα τὸν ΙΖ' καὶ ἴσως τὸ πλεῖστον τοῦ ΙΗ' αἰῶνος⁶⁷. Κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. ἐδρεύει αὕτη εἰς τὴν μονὴν Πρέβελη (Νικόδημος), μονὴν Ἀγ. Πνεύματος (Εὐμένιος) μάλιστα δὲ εἰς τὴν μονὴν Ἀσωμάτων Ἀμαρίου, ἐπειδὴ ὑπὸ τῶν Τούρκων κατεστράφη ἡ Ἐπισκοπὴ, καὶ διότι ἐπίσκοποι προήρχοντο ἐξ ἡγουμένων⁶⁸ τῆς ἀκμαζούσης τότε μονῆς ταύτης⁶⁹. Τὴν παράδοσιν αὐτὴν τῆς εἰς Ἀσωμάτων ἐγκαταστάσεως τῆς ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς ἐσυνέχισε μέχρις ἐσχάτων ὁ προτελευταῖος ἐπίσκοπος Λάμπης Ἀγαθάγγελος Παπαδάκης. Οὐχὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν (1936), διὰ τοῦ ἀειμνήστου Εὐμενίου Φανουράκη, ἐξ ἐπιθυμίας προσεγγίσεως τῆς ἐπισκοπῆς πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς πρώτης ἔδρας ἐπὶ τουρκοκρατίας (Λαμψηνή), ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἐκ τῆς διαθέσεως τῆς καλυτέρας ἐξυπηρετήσεως τῶν δύο ἄλλων ἐπαρχιῶν, ἦτοι Ἀγίου Βασιλείου καὶ Σφακίων, ἐτοποθετήθη ἡ ἔδρα τῆς οὐχὶ πλέον εἰς τὸ ἐν παρακμῇ χωρίον Λαμψηνή, ἀλλ' εἰς τὸ ἐγγὺς τούτου ἀκμάζον σήμερον χωρίον Σ π ἦ λ ι, ἐνθα ἐδρεύουν καὶ αἱ ἄλλαι ἀρχαὶ τῆς ἐπαρχίας Ἀγίου Βασιλείου.

ΚΩΝ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

⁶⁶) Gerola, M. V. II, σελ. 62 σημ. 4. Οὗτος παρατηρεῖ ἐνταῦθα: *statuendo colà la rinnovata sede, così stranamente camuffata*. Ὁρθῶς δὲ θεωρεῖ φαῦλον κύκλον τὸν ἰσχυρισμὸν τῆς ἐν Λαμψηνῇ υπάρξεως μὴς ἀρχαίας Λάμπης ἐκ τοῦ ὅτι ὑπῆρξεν ἐνταῦθα ἐπισκοπὴ ἔδρα κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα.

⁶⁷) Πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου Λαμψηνή διακρίνονται σήμερον τὰ εἱρεῖπια τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς. Εὐθὺς ἐννοεῖ τις ὅτι πρόκειται περὶ λειψάνων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Πιθανὸς κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 κατεστράφησαν ταῦτα καὶ ἐγκατελείφθησαν.

⁶⁸) Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν μονὴν ἐκράτει τούτους πλησίον αὐτῆς Ὁ ἐπίσκοπος Μανασσῆς ἡγούμενος προηγουμένως τῆς μονῆς Ἀσωμάτων (1764 - 68) ἔζησε καὶ ἀπέθανεν εἰς τὴν μονὴν αὐτὴν. Πιθανώτατα καὶ ὁ διαδεχθεὶς τοῦτον Ματθαῖος, Ὁ Μεθόδιος πάντως († 1793), καταγόμενος ἐκ Βυζορίου (Ἀμαρίου) καὶ μαρτυρικῶς θανὼν ἐν Ἀμαρίῳ, ἔζη εἰς Ἀσωμάτων. Καὶ ὁ Νικόδημος (ἰδρυτὴς τῶν σχολῶν ἁγ. Πνεύματος, Μοναστηριακίου (Ἀμαρίου) καὶ Σελλιῶν), ζήσας εἰς Μονὴν Πρέβελη, ἀπέθανεν εἰς Ἀσωμάτων (1895). Εἰς Ἀσωμάτων ἤδρευε τὸ πλεῖστον καὶ ἀπέθανε καὶ ὁ Παΐσιος.

⁶⁹) Ὑπινθυμίζομεν ὅτι κατὰ τὴν μεταξὺ Νικοδήμου καὶ Παΐσιου περίοδον τῶν 18 ἐτῶν (1845 - 1863) ἡ ἐπισκοπὴ εἶχεν ὑπακθῆ εἰς τὴν Μητρόπολιν Κρήτης.